

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ, ПСИХОЛОГІЇ
І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Кваліфікаційна робота
(магістра)**

**з теми: «ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПСИХОЛОГІЧНОГО НАСИЛЬСТВА
В СІМ'Ї ТА ТИПУ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН»**

Виконала: студентка 2 курсу
Ps1-M20 групи
спеціальності 053 Психологія
(денна форма навчання)
Гуменюк Оксана Вікторівна

Керівник:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
доктор психологічних наук,
професор, завідувач кафедри
загальної та практичної психології

Рецензент:
Чайковська Оксана Миколаївна,
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри загальної та
практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2021 р

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. НАСИЛЬСТВО ДІТЕЙ У СІМ'Ї ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА	9
1.1. Основні підходи до вивчення проблеми насильства в сім'ї	9
1.2. Психологічне насильство у родині.....	14
Висновки до розділу 1.....	26
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАСИЛЬСТВА ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ В СІМ'Ї	27
2.1. Дитина як об'єкт психологічного насильства: причини жорстокого поведження з дітьми	27
2.2. Соціально-психологічні засади насильства та жорстокого поведження у структурі дитячо-батьківських відносин	36
Висновки до розділу 2.....	58
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї ТА СТИЛЮ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВЗАЄМИН	50
3.1. Взаємозв'язок психологічного насильства в сім'ї та стилю дитячо-батьківських взаємин: результати дослідження	51
3.2. Основні шляхи профілактики дитячого насильства у дитячо-батьківських відносинах та соціумі.....	57
Висновки до розділу 3.....	64
ВИСНОВКИ	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	67

ВСТУП

Актуальність дослідження. Наше сьогодні характеризується комп'ютеризацією, цифровізацією, розвитком високих технологій у різних сферах життєдіяльності людини та водночас насильством і жорстоким поводженням з дітьми в суспільстві та в сім'ї, що постає однією із нагальних проблем сучасної психології. Одна з гострих проблем, які постають перед сучасним українським суспільством це проявів насильства в сім'ї. У підсвідомості людини поняття сім'ї асоціюється з тією територією, на якій відчуваєш себе комфортно і спокійно. Де панує любов і злагода, де можна сховатися від неприємностей, які оточують нас в суспільстві. Але це тільки в ідеальному випадку, кожна сім'я це загадка, де є заховані, а в гіршому випадку явні трагедії, де панує жорстокість, ненависть і насильство.

Насильство над дітьми в сім'ї дуже поширене явище в Україні і ця статистика доводить. Близько 30-40% всіх знущань, що відбувається в тому місці, де людина на перший погляд і не повинна захищатися, а саме в сім'ї (Трубавіна, 2002 : 45–55). Проблема насильства дітей в сім'ї досліджується багатьма вченими, зокрема: теоретичні засади проблеми насильства над дітьми розглядають І. Зверева, Н. Максимова, К. Мілютіна; природу та наслідки сімейного насильства розкривають Т. Сафонова та Е. Цимбал. Пошук соціально-педагогічних умов, причин і факторів виникнення, виявлення та подолання сімейного насильства над дітьми досліджують такі вчені, як Т. Гончарова, О. Коломієць, О. Кочемировська та ін. Правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти попередження насильства в сім'ї представлені в роботах В. Бондаровської, О. Кочемировської, Г. Лактіонової, Ю. Онишко, Р. Хаар, Г. Христова та ін. Розробляють методичні рекомендації та корекційні програми для працівників соціальної сфери, використовуючи вітчизняний і світовий досвід, С. Буров, І. Дубиніна, В. Міленко, С. Мосієнко, Ю. Онишко, Л. Смилова, М. Ясиновська та ін. На нашу думку, проблема сімейного

насильства над дітьми є гострою та актуальною в сучасному суспільстві, але при аналізі літератури та наукових праць можна визначити, що вона є не достатньо розробленою та дослідженою у соціально-педагогічній літературі. Саме тому, метою нашої статті є розкрити сутність насильства дітей у сім'ї як соціально-педагогічну проблему. Відомий польський спеціаліст із попередження домашнього насилля Л. Аларкон, дає таке визначення поняттю насилля – це дії, які чиняться однією (або декількома) особами й характеризуються такими ознаками:

- здійснюються свідомо, спрямовані на досягнення певної мети;
- завдають шкоду (фізичну, моральну, матеріальну тощо) іншій особі;
- порушують права й свободи людини;
- той, хто здійснює насилля, має значні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо),

це унеможлиблює ефективний захист жертви насилля (Максимова & Мілютіна, 2003; Шаргородська, 2007). Часто насилля – не окремий акт, а тривалий процес, при якому встановлюється специфічна система взаємин між насильником і жертвою насилля. Як правило, так трапляється, коли насильник і жертва члени однієї сім'ї, одного колективу (формального чи неформального).

Аналіз сучасних зарубіжних та вітчизняних досліджень проблем насильства над дітьми констатує нагальну потребу дослідження означеної проблеми. Чимало науковців досліджують феномен насильства над дітьми в сім'ї як єдине поєднання загальнолюдських, суспільних, соціально-економічних, соціально-педагогічних, індивідуально-психологічних чинників (В.Л. Андрєєнкова, С.В. Ардашева, В.В. Байдик, Т.В. Войцях, Є.М. Волков, О.А. Зінов'єва, З.В. Луковцева, Д.Р. Кулажина, Т.Я. Сафонова та ін.).

Чимало дослідників засвідчують, що у результаті насильства та жорстокого поводження з дітьми прослідковується асоціальна поведінка

дітей, аномальний розвиток тощо (Т.М. Шульга, О.Т. Соколова, С.В. Льїна, Н.В. Тарабрина, А.Б. Орлов, Л.Я. Олиференко, С.В. Ардашева, М.М. Борозинець, О.В. Євмененко, Г.Ю. Козловська, З.В. Луковцева, Д.Р. Кулажина, М.М. Бородатая, І.І. Осипова, М.В. Злоказова та ін.).

Проблему впливу насильства та жорстокого поводження на психіку і особистість дітей доведено чималою кількістю досліджень, проте недостатньо досліджень, що передбачають її рішення та надання допомоги дітям та підліткам.

Порушення, що виникають внаслідок перенесеного насильства, торкаються всіх рівнів розвитку особистості дитини, її емоційної та когнітивної сфери, а також поведінки. У дітей, які перенесли насильство, виявляється чимало соматичних скарг, часто трапляються індивідуальні зміни в профілі особистості (Н.О. Зінов'єва, Н.В. Тарабрина).

Пережите в дитинстві насилля призводить до віддалених наслідків і може спричинити і надалі жорстоке поводження із дітьми у своєму оточенні.

Практично щодня засоби масової інформації «кричать» про надзвичайно жорстоке поводження із дітьми у родинах та за її межами, особливо про психологічне насильство у сім'ї, яке вкрай складно виявити, проте яке часто обумовлене самим сімейним вихованням, особливостями взаємовідносин батьків та дітей, особливостями дитячо-батьківських взаємин.

Актуальність означеної проблеми та назріла необхідність її вирішення обумовлює актуальність обраної теми кваліфікаційної роботи.

Об'єкт дослідження – психологічне насильство в сім'ї.

Предмет дослідження – взаємозв'язок психологічного насильства в сім'ї зі стилем дитячо-батьківських відносин.

Мета дослідження – дослідити взаємозв'язок психологічного насильства в родинах та особливостей стилю дитячо-батьківських взаємин.

Із ціллю досягнення мети нашого дослідження заплановано вирішення таких **завдань**: 1) проаналізувати наукові дослідження з проблеми сімейного насильства; 2) на основі зарубіжних та вітчизняних сучасних наукових досліджень з'ясувати причини психологічного насильства над дітьми та основних засад сімейних взаємовідносин; 3) емпірично дослідити взаємозв'язок психологічного насильства в сім'ї та стилю дитячо-батьківських відносин; 4) розробити рекомендації із профілактики дитячого насильства у сім'ї.

Методи дослідження. З метою вирішення означених проблем нашого дослідження використано дві групи методів: 1) метод спостереження за ставленням дітей до батьків; проєктивний тест дослідження рівня тривожності «Тривожність» Р. Теммла, М. Доркі, В. Амена; проєктивна методика дослідження міжособистісних стосунків Р. Жиля; 2) метод спостереження за ставленням батьків до дитини в межах дитячого закладу; опитувальник «Батьківське ставлення до дітей» (А. Варга, В. Століна).

Теоретико-методологічну базу дослідження склали дослідження відомих науковців, зокрема: теоретичні засади проблеми насильства над дітьми розкривають І. Зверева, Н. Максимова, К. Мілютіна; природу та наслідки сімейного насильства розглядають Т. Сафонова та Е. Цимбал; пошуком соціально-педагогічних умов, причин і факторів виникнення, виявлення та подолання сімейного насильства над дітьми займаються такі вчені, як Т. Гончарова, О. Коломієць, О. Кочемировська та ін.; правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти попередження насильства в сім'ї розглянуто в роботах В. Бондаровської, О. Кочемировської, Г. Лактіонової, Ю. Онишко, Р. Хаар, Г. Христова та ін.; методичні рекомендації та корекційні програми для працівників соціальної сфери, використовуючи вітчизняний і світовий досвід, розробляють С. Буров, І. Дубиніна, В. Міленко, С. Мосієнко, Ю. Онишко, Л. Смилова, М. Ясиновська та ін.

База дослідження. Дослідження проходило впродовж лютого-квітня 2021 року на базі Центру соціально-психологічної допомоги для осіб, що постраждали від домашнього насильства, м. Хмельницький. В експерименті взяли участь 40 дітей старшого дошкільного віку та їхні батьки – 40 осіб.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у розкритті проблеми психологічного насильства в сім'ї, визначенні причин насильства і його наслідків, виявлення результатів психологічного насильства.

Практичне значення. За результатами дослідження встановлено взаємозв'язок психологічного насильства та дитячо-батьківських відносин, виявлено жорстоке поводження з дітьми та домінуючу гіперпротекцію.

Апробація та впровадження результатів. Основні результати дослідження доповідались та отримали схвалення на таких міжнародних конференціях: на звітній науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДРС у 2020-2021 навчальному році зі спеціальності 053 «Психологія» (Кам'янець-Подільський, 05-06 жовтня 2021 р.), на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» на пошану професора А.І. Шинкарюка та до 102 річниці заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (27 жовтня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський), на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (Кам'янець-Подільський, 19 листопада 2020 р.), на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський, 15 лютого 2021 р.), на XIII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та

міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2021 р.), на VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» на пошану професора А.І. Шинкарюка (26 жовтня 2021 р., м. Кам'янець-Подільський), на VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (Кам'янець-Подільський, 17 листопада 2021 р.) та знайшли своє відображення у публікаціях автора.

Публікації. Гуменюк О.В. Взаємозв'язок трансформації сім'ї та насильства над дитиною. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин: Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції, 23 квітня 2021 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2021. С. 89–93.*

Гуменюк О.В. Взаємозв'язок психологічного насильства в сім'ї та стилю дитячо-батьківських відносин. *Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи (на пошану професора Шинкарюка А.І.): Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, 26 жовтня 2021 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : ФОП Гордукова І.Є., 2021. С. 51–54.*

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Робота містить рисунки, таблиці.

ВИСНОВКИ

За результатами теоретико-експериментального дослідження з'ясовано, що досліджені теорії розкривають природу насильства через чотири основних напрями: біогенетичний, психологічний, екологічний та соціальний. Значна частина досліджень аналізує проблеми насильства в гендерній площині. Теоретичні напрями дослідження можна об'єднати в дві наукові парадигми: соціобіологічну і соціокультурну, та систематизувати в два напрями: макросоціологічний (соціологічний) і мікросоціологічний (психологічний).

Дитяче насильство проявляється в трьох рівнях: індивідуальному, мікрорівні та рівні макросоціуму та може розглядатись як результат взаємодії індивідуальних, групових, соціальних, культурних та середовищних факторів.

Механізми соціального наuczання виступають одним з потужних джерел відтворення насильницьких форм поведінки та моделювання насильства. Вивчені і закріплені індивідом у ранньому періоді його розвитку, насильницькі форми поведінки інтеріоризуються у блоки вчинених сценаріїв.

Актуалізація скриптів проходить шляхом оцінювання їх відповідності існуючим у свідомості соціальним нормам і перевірки можливих наслідків цієї реалізації.

За результатами експериментального дослідження встановлено, що існує прямий взаємозв'язок між шкалою «авторитарна гіперсоціалізація» стилю батьківського ставлення та рівнем тривожності дитини ($R=0,6$) Це вказує на те, що на рівень тривожності впливає рівень постійного контролю за поведінкою дитини її батьків. Суттєвим є також показник існуючого зв'язку між тривожністю і шкалою батьківського ставлення «маленький невдаха» ($R=0,6$).

У результаті виявлено, що характер дитячо-батьківських взаємин безпосередньо впливає на рівень тривожності дитини. Авторитарні

тенденції у ставленні до дітей лише сприяють зростанню проявів тривожності у дітей.

Насильницька поведінка набуває стійкості через заохочення та позитивне підкріплення насильницьких моделей поведінки у соціальному оточенні. Ефект десенсибілізації обумовлює зміну установок на побутове насильство: ослаблення норм ставлення до насильства, посилення його схвалення.

Отримані у ході дослідження результати будуть враховані у процесі подальшого вивчення особливостей ставлення до дитячого насильства.

Недостатність, обмеженість емоційного спілкування і активної доброзичливої уваги зі сторони близьких дорослих призводить до появи у дитини тривожності. З огляду на це, дуже важлива корекція порушень різних емоційних станів і дисгармонії в розвитку особистості. Тому в перспективі подальших досліджень з метою зниження рівня тривожності дітей плануємо розробку соціально-психологічного тренінгу для дітей та їх батьків, щоб позбутися основних причин виникнення тривожності (підвищити самооцінку дітей та їх батьків, допомогти розвинути їх впевненість, навчити навичкам спілкування і взаємодії з іншими, забезпечити умови для високих результатів діяльності).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с.
2. Алексеева И.А., Новосельский И.Г. Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь. 2-е изд. Москва : 2010. 272 с.
3. Аль-Одайни М. Клинико-психологические аспекты переживания насилия женщиной в традиционной арабской семье: дис... канд. психол. наук. Санкт-Петербург : 2009. 124 с.
4. Ардашева С.В., Борозинец Н.М., Евмененко Е.В., Козловская Г.Ю. Психолого-педагогические проблемы насилия над детьми: учебно-методическое пособие. Ставрополь, 2003. 163 с.
5. Антонян Ю.М., Горшкова Г.В., Зулкарнеева Р.М. Проблемы внутрисемейной агрессии. Москва : изд-во НДІ МВД, 1999. 458 с.
6. Асанова Н.К. Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических ВУЗов. Москва, 1997. 268с.
7. Астапова В.М. Тревога и тревожность : Хрестоматия /Сост. И общая редакция В.М. Астапова. Москва : ПЕР СЭ, 2017. 240 с. ISBN 978-5-9292-0174-5.
8. Бандура А. Теория социального научения. Санкт-Петербург : Евразия, 2000. 320 с.
9. Бебчук М.А. Домашнее (семейное) сексуальное насилие в отношении детей. Оказание психологической помощи жителям мегаполиса: актуальные проблемы, новый опыт : Материалы аучно-практическая конференция. Москва, 2012. 254с.

10. Бердникович Н.Ф. Насилие над детьми в семье. *Проблемы выхавання*. 1999. №3. С. 24–33.
11. Берковская М.И., Брызгунов И.П., Михайлов А.И. Оценка краткосрочной терапии стрессовых расстройств в остром периоде эмоциональной травмы. Сб. статей : Дети России: насилие и защита. Москва : Новый отсчёт, 2008. 123 с.
12. Богачева О.П., Дубягин Ю.П. Школа выживания или 56 способов защитить ребенка от преступления. Москва, 1997. 69 с.
13. Васильев В.Л., Мамайчук И.И. О некоторых вопросах судебно-психологической экспертизы несовершеннолетних. Вопросы психологии. №3, 1993. 215 с.
14. Гайдаренко Н.В., Ярославцева Н.Д. Психологические последствия жестокого поведения с детьми. Москва : Психология и педагогика, 2004. 58 с.
15. Грачев Г.В., Мельник И.К. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Алгоритм, 2002. 248с.
16. Дронова Т.Н. и др. Защита прав и достоинства маленького человека: координация усилий семьи и детского сада. Пособие для работников дошкольных образовательных учреждений. Челябинск : изд-во ИИУМЦ «Образование», 2001. 227 с.
17. Дэвид Фримен. Техники семейной психотерапии. Санкт-Петербург : Питер, 2001 (серия «Практикум по психотерапии»). 521 с.
18. Забелина Т.Ю. Домашнее насилие над женщинами (право женщин на защиту сквозь призму социологических данных). *Гендерное равноправие в России. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию Первого всероссийского женского съезда 1908 года. 21-23 марта 2008*

- года. Санкт-Петербург. Санкт-Петербург : Алетейя, 2008. С. 125–128.*
19. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник/ Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін. Київ : ФОП Нічога С.О. 2020. 196 с. ISBN 978-966-489-506-1.
 20. Закирова В.Н. Развод и насилие в семье – феномены семейного неблагополучия. Социологические исследования. 2002. №12. С. 19–23.
 21. Захарьева И.А. Нет насилию! (Анализ проблемы насилия, его профилактики среди детей и подростков). Санкт-Петербург : изд-во СПб. Университета МВСД России, 2000. 178 с.
 22. Зиновьева Н.О., Михайлова Н.Ф. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации. Санкт-Петербург, 2003. 248 с.
 23. Зырина А.И., Индейкина Т.Л. Предотвращение жестокого обращения с детьми в семье. Пермь, 2009. 108 с.
 24. Ильина С.В. К проблеме влияния насилия, пережитого в детстве, на формирование личностных расстройств (тезисы доклада)// Международная конференция памяти А.Р.Лурии, тезисы докладов. М., МГУ, 1997.
 25. Ильина С.В. Эмоциональный опыт насилия и пограничная личностная организация при расстройствах личности: дис... канд. психол. наук. Москва, 2000. 241 с.
 26. Ильина С.В. Влияние пережитого в детстве насилия на возникновение личностных расстройств. Вопросы психологии. 1998. №6. С.65–74.
 27. Кісарчук З.Г. та ін. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методи і техніки. Методичний посібник / За ред. З.Г. Кісарчук. Київ : Логос, 2015. 232 с.

28. Киреев Г.Н. Сущность насилия. Москва : Прометей, 1990. 110 с.
29. Козлова Г.Л., Мирейчик Л.Н., Пряхина М.В. Насилие над детьми. Его виды и возможности предупреждения. Минск, 2003. 76 с.
30. Козлова Г.Л., Пряхина М.В. Прафілактыка жорсткага абыходжання з дзецьмі. Адукацыя і выхаванне. 2002. №12. С. 14–16.
31. Козлюк О.А., Руденко Н. М. Особливості розвитку тривожності дошкільників у системі дитячо-батьківських взаємин. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*, 2017, 36. 131–145.
32. Кон И.С. Совращение детей и сексуальное насилие. *Педагогика*. 1998. № 5. С. 58–66.
33. Кочергіна І.А. Теоретичні підходи до пояснення природи психологічного насильства в родині. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*, 2016, 34. 240–253.
34. Куликова А.А. Защита прав ребенка. Москва : Издательство Эксмо, 2005. 280с.
35. Куницына В.Н., Козаринова Н.В., Погольша В.М. Стратегии и тактики влияния и манипулирования. *Межличностное общение*. Санкт-Петербург, 2001. С. 174–191.
36. Лозовая Т.В. Семейные факторы риска употребления алкоголя подростками и программа его первичной профилактики: дис... канд. мед. наук. Санкт-Петербург, 2010. 197 с.
37. Локтионова А.В. Страдание детей от насилия в семье и принципы психотерапевтической помощи. *Московский психотерапевтический журнал*. 2002. № 4. С. 90–105.
38. Лохматкина Н.В. Психологические характеристики семейного насилия у женщин, обращающихся за медицинской помощью в учреждения общей врачебной практики: дис... канд. мед. наук. Санкт-Петербург, 2010. 246 с.

39. Луковцева З.В., Кулажина Д.Р. Актуальные проблемы профилактики жестокого обращения с детьми [Электронный ресурс]. *Психология и право*. 2013. Том 3. № 3. URL: <https://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n3/63794.shtml> (дата обращения: 17.03.2021).
40. Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л. Соціально-психологічний аспект проблем насильства Київ : Либідь, 2003. 337 с.
41. Марголина И.А. Психический дизонтогенез у детей из условий хронического внутрисемейного физического насилия: Автореф. канд. дисс. Москва, 2006. 24 с.
42. Мирсагатова М.Н. Система межведомственного взаимодействия при выявлении детей «группы риска» и реабилитации детей, пострадавших от насилия. *Межведомственное взаимодействие и социальное партнерство по защите детей, пострадавших от семейного насилия*: Научно-методическое пособие / Под ред. Н.И. Абубикировой, А.А. Каревой, Е.А. Потаповой. Москва, 2003. С. 155–172.
43. Мотовилин О.Г. Развитие представлений о собственном теле у детей в условиях семьи и интерната: дис... канд. психол. наук. Москва, 2001. 188 с.
44. Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире / Под ред. Этьенна Г.Круга и др./ Пер.с англ. Москва : Издательство «Весь Мир», 2003. 376 с.
45. Немов Р.С. Психология: В 3-х т. Т. 3. Москва : ВЛАДОС, 2001. 631 с.
46. Никольская И.М. Роль психологической защиты в оказании кризисной психологической помощи детям [Электронный ресурс] // *Медицинская психология в России*. 2012. №5 (16). – URL: <http://medpsy.ru> (дата обращения: 21.11.2020).

47. Омельченко Я., Кісарчук З. Психологічна допомога дітям з тривожними станами. 2-ге видання. Київ : Шкільний світ, 2011. 112 с.
48. Пеньковська Н.М. Групова психокорекція у роботі з молодшими школярами (психологічний супровід особистісного становлення молодших школярів). Тернопіль : ТНПУ, 2007. 118 с.
49. Помощь детям, пострадавшим от насилия в семье: Правовые аспекты, тренинговые занятия, рекомендации / авт.-сост. Я.К. Нелюбова. Волгоград : Учитель, 2009. 171с.
50. Потапова Е.А. Что такое домашнее насилие: концептуальный подход к проблеме. Гендерный калейдоскоп. Курс лекций / Под общ. ред. М.М. Малышевой. Москва : Academia, 2002. С. 489–502.
51. Право на счастье: предупреждение сексуальной эксплуатации детей: Учеб.-метод. пособие / А.А. Ананенко. Минск : Адукацыя і выхаванне, 2002. 172 с.
52. Прихожан А.М. Тревожность детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Москва : МПСИ; Воронеж : Изд-во НПО «Модек», 2000. 246 с.
53. Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Политиздат, 1990. 458 с.
54. Проблемы насилия над детьми и пути их преодоления. / Под редакцией Волковой Е.Н. Санкт-Петербург, 2007. 240 с/
55. Розенова М.И. Неосознаваемые установки отношения родителей к детям. Монография. Омск : Омское изд-во ФГОУ ВПО ОмГАУ им. П.А. Столыпина, 2011. 160 с.
56. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект. Навч.-метод. посібник. Київ : ФОП Стеценко В.В., 2016. 192 с.

57. Сафронова Т., Цымбал Е., Ярославцева Н. Плата за жестокость: [Пробл. Профилактики жестокого обращения с детьми в семье]. *Народное образование*. 1995. № 5. С. 88–91.
58. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 року за № 2947 – III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення 20.11.2020).
59. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности. Учебное пособие для вузов. Москва : Школа-Пресс, 1995. 384 с.
60. Словарь практического психолога. Сост. С.Ю. Головин. Минск : Харвест, 1998. 800 с.
61. Смагина Л.И., Пряхина М.В. Социально-психологическая защита детей дошкольного возраста в ситуациях насилия . *Проблемы выхавання*. 2000. №3. С. 104–109.
62. Смитт Э.У. Внуки алкоголиков: проблемы взаимозависимости в семье. Москва : Просвещение, 1992.
63. Солодников В.В. Социология социально дезадаптированной семьи. Санкт-Петербург : Директ, 2007. 325 с.
64. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч.; Ч. 2 (Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми) / А.В. Аносова, О.В. Безпалько, Т.П. Цюман та ін. / За заг. ред.: Т.В. Журавель, З.П. Кияниці. Київ : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 352 с.
65. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період. Метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В. Залеська та ін. Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. 84 с.
66. Соціально-педагогічні основи захисту прав людини, протидії торгівлі людьми та експлуатації дітей. Навч.-метод. посіб. / За заг.

- ред. К.Б. Левченко, Л.Г. Ковальчук. 2-ге вид., доповн. і переробл. ТОВ «Агентство «Україна». Київ, 2016. 368 с.
67. Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівна-рівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти. Київ : ФОП Нічога С.О., 2018. 174 с.
68. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса. Санкт-Петербург : Питер, 2001.(серия «Практикум по психологии»). 528 с.
69. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. Київ : ДЦССМ, 2002. 216 с.
70. Ушаков Г.К. Пограничные нервно-психические расстройства. Москва, 1984. 328 с.
71. Формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу. Навч.-метод. посіб. / За заг. ред. д.п.н., проф. Оржеховської В.М. Кіровоград : ІмексЛТД, 2014. 172 с.
72. Фурманов И.А., Аладьин А.А., Фурманова Н. В. Психологическая особенности детей, лишенных родительского попечительства. Минск : Тесей, 1999. 160 с.
73. Холл З. Последствия сексуальных и психологических травм детства. *Психологический журнал*, № 5. Т. 13, 1992. С. 120–129.
74. Черепанова Е.М. Психологический стресс, помощи себе и ребенку. Москва : Академия, 1997. 257 с.
75. Шаргородська С. Насилля в сім'ї: види, наслідки, шляхи подолання. *Соціальний педагог*. 2007. №2. С. 14–16.
76. Эйдемиллер Э.Г., Александрова Н.В., Юстицкис В. Семейная психотерапия. Санкт-Петербург : Питер, 2000. (серия «Хрестоматия по психологии»). 411 с.

77. Юрчик О.М. Теоретичні аспекти моделювання процесу психологічної профілактики шкільного насильства. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*, 2015, 29. С. 779–790.
78. Юрків Я.І. Насильство дітей у сім'ї як соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*, 2013. Вип. 28. С. 185–189.
79. Ярославцева Н.Д. Посттравматичні стресові порушення у дітей-жертв сексуального насильства, й надання їм психологічної допомоги. *Світ психології*, №2, 1998. С 43–52.
80. Dobash R.E. *Violence Against Wives*. New York : The Free Press. 1979. P. 15.
81. Dutton D.G., S. Golant. *The Batterer: A Psychological Profile*. New York, NY: Basic Books, Inc. 1995. P. 560.
82. Finkelhor D., Dziuba-Leatherman J. Victimization of children. *American Psychologist*. Vol. 49, No 3, 1994. P. 173–183.
83. Benjamin A. (1987). *The helping interview* (3 rd ed.) Boston: Houghton Mifflin. Доступ к електронному ресурсу: <http://www.vosp.ru>.
84. Carkhuff R. (1969). *Helping and human relations* (2 vols).New York: Holt, Rinehart&Winston. Finkelhor D. (1984). *Child sexual abuse: New theory and research*.New York : Free Press. 1984. 120 p.
85. Freedman, J. Effect of Television Violence on Aggressiveness. *Psychological Bulletin*. 1984. № 96(2) P. 227–246.
86. Gearan P., Rosenbaum A. Biological Factors in Relationship Aggression. In R.S. Fledman (ed.), *The Psychology of Adversity*. Amherst, MA: University of Massachusetts Press. 1996. P. 183–198.

87. Greene A.F., Coles C., Johnson E. Psychopathology and Anger in Interpersonal Violence Offenders. *Journal of Clinical Psychology*. 1994. №50 P. 906–912.
88. Hanson K., Cadsky O., Harris A., Lalonde C. Correlates of Battering Among 997 Men: Family History, Adjustment, and Attitudinal Differences. *Violence and Victims*. 1997. №12(3) P. 191–208.
89. Hamarman S., Bernet W. Evaluating and reporting emotional abuse in children: Parent- based, action-based focus aids in clinical decision-making. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 2000. №39(7) P. 928–930.
90. Ellis L. Neo-Darwinian Theories of Violent Criminality and Antisocial Behavior: Photographic Evidence from Nonhuman Animals and a Review of the Literature. *Aggression and Violent Behavior*. 1998. №3. P. 61–110.
91. Emlen, S.T. The Evolutionary Study of Human Family Systems. *Social Science. Information sur les Sciences Sociales*. 1997. №36 P. 563–589.
92. Levinson D. Family Violence in Cross-Cultural Perspective. Newbury Park, CA: Sage. 1989. P. 234.
93. Meichenbaum D. A clinical handbook/practical therapist manual for assessing and treating adults with post-traumatic stress disorder. Waterloo, Ontario: Institute Press. 1994. 120 p.
94. Moffitt T.E. Partner Violence Among Young Adults. National Institute of Justice Research Preview. 1997. P. 143.
95. Palmer, S. and McMahon, G. 1997. Client Assessment, London: Sage.
96. Renzetti C.M. On Dancing with a Bear: Reflections on Some of the Current Debates Among Domestic Violence Theorists. *Violence and Victims*. 1994. № 9(2) P. 195–200.